

Lingvisti teekond

Katre Öimu meenutan kui lingvististi, kõnelen ta teekonnast teadlase, õpetaja ja inimesena, kes muretses nii teadustöö, õpetamise kui ka filoloogide haridus-taseme pärast.

Räägitakse, et lingvist ei kujune kolme ega viie õpinguaastaga. Läheb tunduvalt kauem, vähemalt aastat kümme-viisteist. Selle ajaga tekib arusaam keele toimimisest, oskus mõtestada teoreetilisi seisukohti, tunnetada sügavuti lingvistika piirimaid, seoseid esmapilgul seostumatute asjade vahel – selleks ajaks kujuneb oskus küsida ja oma teadmisi jagada.

Sisimas mõistis Katre, et ta on selle tähise ületanud, kuid loomuomast tagasihoidlikkusest ja austusest võõra teksti ning inimeste vastu vaagis ta põhjalikult, enne kui kirjutada retsensioonirida, väljendada oma seisukohta loengul või teadusajakirja veergudel. Kahelda ja küsimusi esitada, vaid neid mõtteid avaldada, milles ollakse veendunud, suudavad need, kel asjadest selge ülevaade, kes valdavad oma töö- ja uurimisala.

Loomuomane tagasihoidlikkus ei lubanud tal seda enesele tunnistada. “Ah mis nüüd mina, vaata kuidas tartlased...” või “Tegelikult ei tea ma grammatikast midagi, aga loomulikult kui suur grammatikaasjatundja loen su artikli läbi” – need ühelt poolt tõsimeeli hindavad ja teisalt naljatamisi öeldud laused eelnesid terastele tähelepanekutele, pädevatele vihjetele, põhimõttelisi seisukohti sisaldavatele ääremärkustele.

Katre erialast suhtlust iseloomustasid sisulised küsimused. Selle eelduseks on avar lingvistiline pagas, kujunenud arusaamad teadus- ja haridusprobleemidest, üldistav mõtlemisviis. Ta pani üliõpilased järgima oma mõttekäiku, seletas neile, mis põhjus, mis tagajärg, kust miski tuleb ja mis sellest võib tekkida, kuidas saada tõeseid vastuseid, mida väärtustada – mis jääb taustale, kuidas oma teadmist struktureerida ja kirjeldada.

Katre õpetamisoskus tugines süsteemsuse loomisele. Ta õhutas üliõpilasi otsima probleeme, aduma seoseid erinevates keelenähtustes ja mõistma nende ilmnenemise põhjusi, tehes seda suunavate küsimustega. Niisugused oskused ei teki rööbiti teadmiste laienemisega – eelduseks on loomupärane, ent samas suure töö tulemusena lihvitud *oskus mõelda* keelekasutuses ilmnevatest nähtustest lingvistiliselt, eeskujuks oma õpetajad – kodus, koolis, ülikoolis ja laiemaalt.

Katre õpilased olid talle selle eest tänulikud. Süntaksiloengu lõppedes või pärast kaitsmist öeldi nii mõnigi kord avameelselt, et õpingute vältel pole neil olnud ühtegi nii head õpetajat, et tänu Katrele saavad nad lõpuks aru, mismoodi keel toimib. Pealegi on otsekohene tõde ausam – *töö pole kaitsmiseks valmis, tuleks vaadata veel seda ja seda* –, kui tühjalt jooksutamine või kõrk üleolek. Kuna Katrele oli selge, milliseid alusteadmisi eeldab korralik ülikooliharidus eesti filoloogilt, pidas ta elu lõpuni võitlust õppekavade sisu ning õpetamise taseme eest. Kas pole vastakas, et kõrgkoolis on kujunenud niisugune olukord, kus ilmselge normaalsuse nimel peab võitlema?

Elu on juhuste ahel, väga olulised on väärt inimesed, kellega teed kokku viivad. Katre lingvisti ja õpetaja teekond algas ema-isakodust, juured Jõgeva-maa mullas. Maksis hoolivus, talupojatarkus, usaldatavus. Elu ei võeta tui-malt, kõigi ja kõigega tuleb arvestada, olla aus iseenda ja teiste suhtes, enne mõelda – siis öelda. Seepärast oligi Katrel nii raske taluda vassimist, sisutühje ja demagoogilisi mõtteavaldusi, rumalusest rääkimata.

Miski ei tule tööta, ainult teadmised ja järjepidev süüvimine annab usu-tavaid tulemusi. Need põhimõtted olid Katrele enesestmõistetavad – teisiti ei saagi. See räägib Katre tööeetikast, austusest inimeste ja keele vastu: kui oled otsustanud teistele midagi jagada, teada anda ja kuulutada, siis maksab *usaldatavus* ja see on mõõtmatult tähtsam kui magusa kuulsuse jahtimine, eneseupitamine või pealiskaudsusel rajanev produktiivsus.

Korralik keeleuurimus nagu ka õpetamine rajanevad avaratel alusteadmis-tel, võimel olla avatud kõigele uuele, kujundada eneses uusi oskusi (nt prog-rammeerimisoskus), mitte jääda harjumuspärase lingvistilise analüüsi mu-gavustsooni. Selleks kõigepeab inimeses leiduma piisavalt uudishimu ja mõtlemisoskust – kuidas teisiti saaks valida lähtepunkti, kavandada põhjalikku analüüsi. Aastaid kestnud ühistöö tulemusena valmis FES – fraseologismide elektrooniline alussõnastik, mis pakub erinevaid otsinguvõimalusi ja väljun-deid.

Tehnoloogilised vajadused toovad esile lingvistikakirjelduse raskuspunkte ja vastupidi – lingvistilised seletused ja taksonoomiad vajavad tarka tehnoloogiat, nt metafoorsete sõnauhendite automaatse tuvastamise reegleid ning nende rakendamist. Töö käigus ilmneb rida nähtusi, mida varem pole märgatud ega seletatud, kuid need on olemas ning keelekasutuse seisukohalt olulised. Leidub ka nähtusi, mida varem pole adekvaatselt kirjeldatud ja põhjendatud. Erandid ning mööndused viitavad kehvale taksonoomiale või reeglistikule. Iga järgnev samm tehnoloogia arendamisel nõuab eelnevate sammude käigus tekkinud lingvistiliste probleemide lahendamist. See kõik vajab ettenägemisvõimet, oskust tõusta konkreetsete probleemide juurest aste kõrgemale, et leida võti erinevate küsimuste lahendamiseks.

Oma teadlaseteel on Katre saanud tuge eelkõige kognitiivsest keeleteadusest, semantika- ja pragmaatikaalastest uurimustest. Ta on väljendanud mõtet, et kognitiivne metafooriuuring toob pigem esile mõistemetafoore kui vastavaid keeleväljendeid, ning küsinud, *milliselt empiirilisel alusel mõistemetafoori keele seisukohalt uurida, kui pole täpselt teada kõik teatud mõistemetafoori avaldumisjuhtumid? Kuidas eristada otsesest ja ülekantud tähendusest, kui mõistemetafoori avaldumisjuhtumid keelekasutuses varieeruvad, kui nende semantiline eristamine on hägus? Millised sõnad saavad tekstikasutuses metafoorse tähenduse, milliste tunnuste alusel neid automaatselt tuvastada?*

Lingvisti teekonna algusest juurdus Katres teadmine, et inimese keelelise suhtluse alus on semantilised kontseptid, tähendused ja nendevahelised hierarhiaseosed. Semantika korraldab grammatikat, määrab keelekasutust, suunab keelelisi arenguid, keelendite kombineerimist erinevates struktuurides, leksikaalset ja morfosüntaktilist varieerumist ning kinnistumist. Seda tõdemust läks tarvis näiteks metafoorse tähendusega sõnaühendite märgendamisreeglite väljatöötamisel. Katre mõte liikus algoritmiliselt: kas sõnaühend sisaldab tuumverbi, kui jah, siis vaata teisi sõnu peale tegusõna ja otsusta, kas sõnaühendil on ainult ülekantud tähendus (on **toss väljas**) või nii otse kui ka ülekantud tähendus (**läks südamesse**). Kui sõnaühendis tuumverb puudub, siis otsusta, kas ainult ülekantud tähendus (**pean silmas**) või nii ülekantud kui ka otsetähendus (**käed rüpes istuma**). Seejärel vaatles Katre, milliseid sõnaliikide kooskasutusmalle metafoorsete tähendustega sõnaühendid sisaldavad, milliseid grammatilisi vorme neis leidub, millised seosed ilmnevad reeglipäraselt, mis on juhuslikud, kuidas see on seotud mõistekategooriatesse nagu AINED ja MATERJALID, EHITISED JA NENDE OSAD, KEHAOSAD, LOOMAD, SÕIDUKID kuuluvate lekseemide kasutamisega (nt [aeg] aeg + [kehaosad] põlv, pea + [metafoor] oli väe peal olnud) ning kas metafoorne sõnaühend formeerub otsisõna vasak- või paremkontekstis. Eesti keele metafoorsed sõnaühendid on moodustatud kindlate morfosüntaktiliste mallide alusel, nt *silmas pidades* (nimisõna ainsuse seesütlevas + tegusõna *des*-vorm) jne.

Vaid niisuguse suuremahulise ja igakülge eeltööga õnnestub luua eesti keele süsteemset fraseoloogiakäsitlust, milles morfosüntaks on läbi põimunud semantikaga.

Järgnevad uued küsimused: kuidas on tekstikasutuses fraseologismide struktuur seotud nende morfosüntaktilise ja leksikaalse varieerumisega, kuidas see mõjutab fraseologismi pikkust, paiknemist otsisõna vasak- või paremkontekstis jne. Ühelt poolt tulevad esile jäigad ja vähemuutuvad ehk konventsionaalsed perifeerse vormikasutusega fraseologismid, teisalt paindlikud ehk muutuvad fraseologismid, mille varieerumise alus on mõistestus – mida selgemal metafooril see rajaneb, seda avaram on varieerumine.

Kuigi väites konventsionaliseerumise ja varieerumise alustest ei näi sisalduvat midagi erilist, ei kuulu väide siiski triviaalsete hulka, vaid räägib ühest semantilis-süntaktiliste juurtega lingvistilisest paradoksist: tähenduse abstraktsus ei käi alati käsikäes vormilise varieerumisega ning kinnistunud vormikasutus pole alati seotud konkreetse tähendusega. Vastupidist väita oleks pealiskaudne ja lihtsustatud, tooks esile näivad, mitte olemuslikud seosed.

Sõnavormide kasutuses esineb nii kinnistunud kui ka varieeruva struktuuriga mitmesõnalisi üksusi.

Kinnistunud struktuurid on semantiliselt ühtsed kompositsioonilised, idiomaatilised ja kollokatsioonilised (sõnastiku)üksused, neil on kas otse- või ülekantud tähendus (nt *istub **käed rüpes***) või ainult ülekantud tähendus (*on **toss väljas**, küll **viskab villast***).

Varieeruvad struktuurid kujunevad tekstikasutuses ja tähistavad sama situatsiooni või erinevaid situatsioone. Esimesel juhul on struktuuridel erinevad pragmaatilised varjundid, morfosüntaks, leksikaalne ja sünonüümne varieerumine: *arutasime seda küsimust, küsimus on arutatud, küsimust sai / saab arutatud; küsimusega on tegeletud, küsimusega sai / saab tegeletud* jne. Teisel juhul võivad samalaadsed struktuurid olla idiomaatilisel ja kollokatsiooniliselt kinnistunud (nt *must auk, terav keel; terane tüdruk, päästev telefonihelin*) või suhteliselt vaba leksikaalsemantilise ja morfosüntaktilise varieerumisega, nt ajamõisteline stereotüüp *toimus sel aastal, muutus sel ajal, oli sel (tol) päeval, oli sel suvel* jne.

Kinnistunud ja varieeruvaid struktuure ei anna omavahel võrrelda ega seletada tunnusega konkreetne/abstraktne. Esimeste aluseks on (mitte)metafoorsed seosed kahe erineva mõistepiirkonna vahel, teiste puhul ühe mõistepiirkonna sees. Eelduseks on semantika ja süntaksi koosmõju tekstis.

Kirjeldatud aspekte suudab diferentseeritult käsitleda üksnes asjatundlik lingvist, kes oskab siduda süvaanalüüsi tulemusi eelneva teadmise ja laiema teoreetilise kontekstiga. Mulle tundub, et järgmine etapp Katre lingvisti teekonnal oleks olnud semantiline süntaks või süntaktiline semantika.

Kahjuks nii ei läinud. Mõistus võib aidata raskustest üle olla, kuid süda ei tulnud toime. Mälestus jääb.

Pille Eslon